

УДК 94:321.64 (477+430):[323.2]
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112088>

Венгерська Вікторія,
доктор історичних наук, професорка
кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
vengerska@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>
Researcher ID: <https://www.researcherid.com/H-5464-2016>

Ковальчук Іван,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
kovalchuk190586@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2726-2866>
Researcher ID: <https://www.researcherid.com/H-5072-2016>

«НЕГІДНЕ ЖИТТЯ» ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ЖЕРТВИ НАЦИЗМУ В НІМЕЧЧИНІ ТА УКРАЇНІ: ТЕОРІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ І ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ (частина II)¹

Анотація

*Метою роботи є історіографічно-джерельний огляд дослідження питання злочинів нацистського режиму у період Другої світової війни на території України, пов'язаних із вбивством пацієнтів психіатричних лікарень. Саме ця категорія громадян була дегуманізована нацистським режимом ще до війни і підпадала під поняття «негідного життя». Серед завдань наявний також й аналіз особливостей витіснення/«забування» «незручних» сторінок історії на тривалий період у повоєнний період, та причини їхнього «повернення» й представлення у сучасній українській історіографії. **Методологія дослідження.** Серед методологічних підходів, які використовувались авторами під час підготовки статті були такі: історіографічно-джерелознавчий, методи *memory study*, порівняльних досліджень, історії науки. **Наукова новизна** визначається у комплексному історіографічно-джерельному огляді питання про жертви нацистського режиму, життя яких назвали «негідним», та представлення цієї тематики в історичній пам'яті та*

¹ Дана стаття написана в рамках проєкту «Європейська інтеграція та Україна: історична пам'ять та міграційні виклики» програми Еразмус+ Модуль Жана Моне» і складається із двох частин. Друга частина статті. Початок див.: ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. 2024. Вип. 14. С. 92–110.

комеморативних практиках сучасної України. Висновки. Проведений узагальнений історіографічно-джерельний огляд із мартирологічними елементами безперечно не є вичерпним у плані огляду досліджень цієї тематики та визначення кількості жертв. Проте, на нашу думку, він засвідчує той факт, що дана наукова проблематика нині аж ніяк не перебуває на дослідницькому маргінесі вітчизняної історичної науки. Саме завдяки такого роду тематичним дослідженням формування історичної пам'яті українського соціуму матиме менш виражену дискретність і «провали».

Ключові слова: Друга світова війна, нацизм, історична пам'ять, історична політика, меморіальний простір, Україна, Німеччина, еваназія.

Україна: питання історіографії та історичної пам'яті

Історична пам'ять сучасної України все ще, безумовно, обтяжена традицією і спадком радянського часу. Це насамперед стосується тематики Другої світової війни, де практика табування і уникання складних та незручних тем проявлялася безпосередньо. Зокрема, до такого роду тем найперше варто віднести Голокост і Пораймос, як геноциди на етнічній основі, долю військовополонених, «Волинську трагедію» та екстермінацію людей із фізичними та психічними хворобами. Якщо визначати в кількісному еквіваленті, то безперечно остання тема не є такою масштабною як попередні, але тут є важливим її морально-етичний аспект з погляду наглядної дегуманізації.

Проте, що стосується питання знищення пацієнтів психіатричних медустанов, то практика тематичної редукції до «знищення цивільного населення у роки фашистської окупації» набула утвердження упродовж 1960-х – 1980-х рр. У ряді напрацювань сучасних українських дослідників встановлено, що ще в ході звільнення території України від нацистських окупантів, і в перші повоєнні роки, на рівні пресових видань, збірників документів ця тема була актуалізована у масовій свідомості та історичній пам'яті (Грінченко, 2020, с. 190–194; Мельничук, 2018, с. 180). Але в дослідженнях наукового характеру, окрім поодиноких випадків, вона не була представлена. Це найперше стосується узагальнюючих і багатотомних видань, які були свого роду «еталонами» радянського воєнного історіописання.

Напевно, найпершим багатотомним узагальнюючим дослідженням, що присвячувалося Другій світовій/Великій Вітчизняній війні стала шеститомна праця «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр.» (російською мовою). Організаційні заходи щодо її підготовки розпочалися ще в 1957 р., а видання самих томів відбувалося упродовж 1960–1965 рр. У жодному із шести томів вказаної роботи не міститься хоча б згадок вказаних вище тем.

Щодо тематичних збірників документів і матеріалів, ситуація виглядала дещо інакше. Загалом варто зазначити, що радянське

джерелознавство та археографія продукували досить цікаві та цінні видання історичних документів, під час уважного прочитання яких часто можна спостерігати їхню «неформатність», відносно офіційних догм та ідеологічних канонів. Найілюстративнішим у цьому плані є документальний збірник «Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: Документи і матеріали в трьох томах» (російською мовою). У виданні вміщені документи, які висвітлюють розстріли нацистами місцевих мешканців, що правда без чіткої вказівки на національний чинник, в окремих випадках лише з наведеними особовими даними; знищення радянських військовополонених; кількість розстріляних «радянських громадян» у Бабиному Яру – «понад 100 тис. чоловіків, жінок, дітей та людей похилого віку», та знищення пацієнтів Київської психіатричної лікарні імені академіка І. П. Павлова (Кирилівської лікарні) – «800 душевнохворих» (Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: Документи і матеріали в трьох томах, 1980 (рос. мов), с. 337).

Тобто навіть у період «пізнього Брежнєва» друкувалися збірники, що містили такого роду фактаж. Але до дослідницького спектру, найперше з ідеологічних та політичних причин і домінування «важливіших» тем, вказані складові проблематики Другої світової війни та нацистського окупаційного режиму, не потрапляли.

На формування історичної пам'яті, окрім наукової історії і науково-популярних видань безпосередній вплив має й кінематограф. Особливо, якщо мова йде про радянський час, коли процес створення кінофільмів відбувався за державним замовленням і безпосереднім ідеологічно-партійним контролем. Варто зазначити, як часто буває, багато що залежало від особистої життєвої позиції і, напевно, статусу конкретного кіномитця. Так, зокрема у кінодрамі «Доля» (в оригіналі російською мовою «Судьба»), що вийшла в прокат 1977 р. і була знята режисером Євгеном Матвєєвим (1922–2003), сестра головного героя виконує обов'язки головного лікаря психіатричної лікарні. Вона відмовилася від співпраці з окупантами, намагалася всіляко зупинити вивезення людей з інвалідністю на розстріл і, вичерпавши всі можливості, вирішила розділити долю своїх пацієнтів – сіла до вантажівки разом із ними. Такий, нехай і не основний, сюжет цієї кінокартини надавав дещо ширше розуміння нацистського окупаційного режиму в радянській масовій свідомості кінця 1970-х – 1980-х рр.

Дослідницьке становлення та вивчення окресленої тематики істориками в незалежній Україні та історична пам'ять про неї пройшли певний шлях. Упродовж 1990-х рр. вона не була актуалізована українськими науковцями, як істориками, так і медиками. Історичний науковий дискурс того періоду був сконцентрований, перш за все, на заідеологізованих у попередній період та більш, так би мовити,

масштабних і значущих складових тематики Другої світової війни та нацистського окупаційного режиму. Зокрема це стосується й українських колективних академічних видань пізнішого періоду, а саме «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у двох книгах», де попри значне розширення спектру тематики Другої світової війни, використання широкої джерельної бази та залучення новітньої теоретико-методологічної основи, тема нашого дослідження не розглядалась (Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у 2 кн. Кн. 1, 2010; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у 2 кн. Кн. 2, 2011) Напевно єдиною у своєму роді такою тематичною публікацією, написаною у дещо емоційно-публіцистичному стилі ще у 1994 р., стала стаття Володимира Тваринського. Публікація розкривала злочини окупаційного режиму в Київській психіатричній лікарні ім. академіка І. П. Павлова (Тваринський, 1994)

Спорадичні звернення вітчизняних дослідників до теми примусової евтаназії людей із фізичними та психічними хворобами, в умовах нацистської окупації, датуються 2000-ми – початком 2010-х років (Скрипник, 2008). Зокрема це було викликано проникненням в українське академічне середовище теоретико-методологічних і фактологічних напрацювань західної історичної науки, та процесом розсекречення матеріалів і надання доступу дослідникам до архівів системи СБУ та МВС. Саме у відомчих документосховищах зберігаються архівно-слідчі справи та матеріали судових процесів на осіб, які звинувачувалися радянським режимом у колабораціонізмі та скоєнні злочинів проти людяності.

Вагомим аспектом вивчення та осмислення вказаної тематики є те, що за досвідом самої Німеччини, у цьому процесі безпосередню і, напевно, першочергову участь брали лікарі-психіатри. Цікаво, що й в Радянському Союзі саме окремі психіатри, а не історики, також зверталися до теми знищення людей із психічними хворобами у роки нацистської окупації (Мельничук, 2018, с. 180). В Україні впродовж 2011–2013 рр. у журналі «Психічне здоров'я» за авторства Петра та Олександра Петрюків була опублікована серія статей-повідомлень під загальною назвою «Психіатрія за нацизму» (Петрюк, Петрюк, 2011; Петрюк, Петрюк, 2011; Петрюк, Петрюк, 2012; Петрюк, Петрюк, 2012; Петрюк, Петрюк, 2012; Петрюк, Петрюк, 2013;). Оскільки ці дослідження проводилися лікарями-психіатрами, то першочергова увага в них приділена деонтологічній складовій, але також наявний значний фактичний матеріал, стосовно самого процесу знищення людей із психічними та ментальними хворобами на окупованій території України.

Дослідницький інтерес професійних істориків до теми знищення пацієнтів психіатричних лікарень на окупованій нацистами території України, чітко окреслився у другій половині 2010-х – початку 2020-х рр.

На сьогоднішній день встановлено, що на окупованій території України нацистські карателі та колаборанти знищили пацієнтів психіатричних лікарень у Вінниці, Дніпрі (Ігрень), Житомирі, Києві, Полтаві, Сімферополі, Харкові (Мельничук, 2018, с. 179). Також, у дослідженнях останнього часу наявна інформація про страти людей у психіатричних лікувальних закладах Донецька, Сватового, Херсона та Чернігова (Грінченко, Петренко, 2020, с. 18–19).

«Базовий історичний наратив Меморіального центру Голокосту “Бабин Яр”», узагальнено наводить окремі фактичні дані з визначеної тематики. Без вказівки на конкретне джерело зазначено: «В Україні (в її нинішніх межах) було вбито щонайменше 8 450 чоловік [мається на увазі людей із психічними/ментальними хворобами. – Авт.] (6 809 розстріляно, задушено газами або отруєно; ще 1 641 особа загинула від голоду)» (Базовий історичний наратив Меморіального центру Голокосту Бабин Яр, 2018, с. 230). Такою ж цифрою, у 8,5–9 тис. пацієнтів психлікарень та відділень оперують й інші сучасні дослідники (Титаренко, 2020, с. 238).

У статтях П. та О. Петрюків, одними з перших в Україні, описана доля персоналу та пацієнтів психоневрологічної лікарні Харкова. У цьому закладі на самому початку окупації перебувало 1400 хворих, а на 16 грудня 1941 р. – залишилося 480. Усі вони 18 грудня були розстріляні карателями СС (Петрюк, Петрюк, 2012). Важливим аспектом формування історичної пам'яті є комеморація у тому числі і трагічних подій минулого. Уже у роки незалежності України на місці страт встановлено пам'ятний знак (Петрюк, Петрюк, 2013).

У новітніх дослідженнях встановлено, що окрім безпосередньо Харкова, 21–22 листопада 1941 р. 435 пацієнтів було знищено і в медичному закладі с. Стрілеча Харківської області (Петренко, 2020, с. 95).

Грунтовно досліджена історія звірств нацистських окупантів над пацієнтами психіатричних закладів Дніпра та Дніпропетровської області. На нашу думку, якщо не враховувати дослідження лікарів-психіатрів про винищення людей із психічними хворобами у Харкові, то саме історія Дніпровської (Ігренської) психлікарні, у роки нацистської окупації, є свого роду «піонерською розробкою» відповідної тематики серед українських істориків. Також потрібно вказати, що дослідники цього питання Гелінада Грінченко та Альберт Венгер у складі інтернаціональної команди були учасниками міжнародного проекту «Непотрібні люди: знищення психічнохворих пацієнтів у період нацистської окупації на території України» (Венгер, Грінченко, 2016, с. 60).

Основу джерельної бази дослідження винищення пацієнтів Дніпровської психлікарні склала «справа Ігренських лікарів» архіву Управління СБУ в Дніпропетровській області, за якою проходили обвинуваченими головний лікар і медпрацівники цієї установи.

Проаналізувавши всі відомі статистичні дані щодо кількості жертв за весь період нацистської окупації із числа пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні, дослідники визначили ймовірним від 750 до 1500 знищених карателями у різний спосіб пацієнтів цієї медустанови (Венгер, Грінченко, 2017, с. 64).

Ще 1973 р. на території Ігреньської психлікарні було встановлено узагальнений пам'ятник на вшанування усіх загиблих, оскільки нацисти згодом влаштували в її межах концтабір для військовополонених і місцевих мешканців (Лікарня для душі – сторінка з історії Ігрени, 2023).

На території Дніпропетровської області станом на 1941 р. діяла ще й Васильківська лікувально-трудова колонія – медична установа для людей з особливими потребами, розташована у с. Дубовики. Трагічна доля її пацієнтів у роки нацистської окупації також відтворена на основі архівних слідчих справ із архіву УСБУ в Дніпропетровській області (Петренко, 2020, с. 100). Дослідники прийшли до висновку, що упродовж 1941–1942 рр. есесівці в різний спосіб – моріння голодом, введення смертельних ін'єкцій, розстріли – знищили близько 350 пацієнтів цієї установи (Грінченко, Петренко, 2020, с. 18).

Трагічну долю пацієнтів та історію 4-ї радянської психіатричної лікарні м. Вінниця у період нацистської окупації дослідив Олег Мельничук (Мельничук, 2018, с. 179–191; Мельничук, 2018, с. 111–115). Вчений був учасником грантового проекту з міжнародною участю «Повернення в колективну пам'ять суспільства забутих жертв Другої світової війни Вінницького регіону», що дозволило залучити для реконструкції вказаних вище подій розсекречені справи архіву Управління СБУ в Вінницькій області. На основі аналізу відомих раніше і нещодавно виявлених джерел, різного роду підрахунків та уточнень, О. Мельничук наводить узагальнену вражаючу цифру в 1500 страчених пацієнтів (Мельничук, 2018, с. 180).

Знищення пацієнтів Київської психіатричної лікарні ім. академіка І. П. Павлова також відтворене на основі архівних матеріалів. Найперше йдеться про колективну архівно-слідчу справу Галузевого державного архіву СБУ на Ананія Мазура та інших – всього 9 осіб, співробітників цієї лікарні, включно з Мойсеєм Танцюрою, який працював головним лікарем, а з кінця лютого – початку березня 1942 р. був призначений її директором (Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 74159. Т. 1, арк. 80, 218). Сама справа є доволі об'ємною, складається із трьох томів загальною чисельністю 629 аркушів (Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 74159. Т. 1. 287 арк.; Там само. Т. 2. 238 арк., Там само. Т. 3. 104 арк.). Принагідно варто зазначити, що основний медичний та допоміжний персонал лікарні був заарештований органами НКВС відразу після повернення радянської влади, у кінці листопада – грудні 1943 р. Уже на початку лютого 1944 р. більшість із

заарештованих, окрім Миколи Манька (сторож), який був виправданий рішенням суду, та померлого під час слідства Каленика Цирюка, були засудженні до різних строків ув'язнення. Але вже 1946 р. військові судові інстанції СРСР скасували вироки всім обвинуваченим, та звільнили їх з-під варти. Причиною цього стало доведення участі персоналу лікарні у таємній виписці частини пацієнтів, що врятувало їх від страти (Венгер, 2020, с. 313–361).

Ймовірно першою публікацією, що описувала долю пацієнтів Павливської лікарні була вже вказана вище стаття В. Тваринського (Тваринський, 1994).

Директор Інституту вивчення Голокосту в Східній Європі при Меморіальному центрі Голокосту «Бабин Яр» Андрій Руккас, акцентуючи основну увагу саме на єврейському складникові знищених пацієнтів, описово розкрив загальну ситуацію у «Кирилівці» (Руккас, 2020). Дослідник історії українського національного руху та Другої світової війни Іван Патриляк узагальнено й водночас на конкретних прикладах, з демонстрацією у першу чергу людського виміру зазначеної події, спираючись на вказані вище архівні матеріали, висвітлив «окупаційну історію» Київської психіатричної лікарні ім. академіка І. П. Павлова. Як резюме, вчений зазначив: «Згідно з офіційною інформацією із заключного акту звинувачення, під час окупації Києва у Психіатричній лікарні вбили 833 пацієнти: 308 – розстріляли, 525 – отруїли газом» (Патриляк, 2021). Найбільш детально, на основі вказаної архівно-слідчої справи по персоналу лікарні, висвітлює події окупаційного періоду в Кирилівській лікарні історик Альберт Венгер. Дослідник сфокусував свою увагу на дійових особах того трагічного часу, найперше на М. Танцорі, розглядаючи його вчинки в контексті конкретної історичної ситуації, морального вибору людини та сучасної оцінки й інтерпретації (Венгер, 2020).

У роки незалежності на території Київської психіатричної лікарні ім. І. Павлова також встановлено пам'ятну стелу на честь загиблих у період нацистської окупації.

До початку німецько-радянської війни на лікуванні у Полтавській психіатричній лікарні перебували 1169 людей (Петренко, 2020, с. 96). Упродовж другої половини 1941 – літа 1942 р. більшість пацієнтів цієї лікарні була вбита окупантами: «... нацисти знищили майже тисячу психічно хворих пацієнтів. З них розстріляних близько 700 осіб та понад 200 померлих від голоду» (Окупанти розстріляли 585 пацієнтів психлікарні, 2023). У новітній українській історіографії ці трагічні події описані в ряді праць. Так, нацистський окупаційний період відображений в окремому підрозділі історії Полтавської обласної психіатричної лікарні (Денко, А., Мілявський, В., Насонов, С., 1993). Детальний же розгляд усіх етапів екстермінації людей із психічними хворобами у Полтавській лікарні,

крізь призму післявоєнного розслідування у НДР злодіянь нацистських карателів із зондеркоманди 46, провів Дмитро Титаренко (Титаренко, 2020, с. 238–254). Автор виокремив, як різні складові цього злочину, участь представників нацистських окупантів, та вимушене пособництво керівництва лікарні. З акцентом на винищенні єврейських пацієнтів психлікарень на окупованій території України, події в Полтавській психлікарні висвітлює Олена Петренко (Петренко, 2020). Подібно як і в Харкові, Києві та Дніпрі, в Полтаві «в Гришковому лісі встановлена меморіальна дошка на вшанування пам'яті знищених нацистами полтавців» (Окупанти розстріляли 585 пацієнтів психлікарні, 2023).

Окремі епізоди розправи нацистів над пацієнтами Чернігівської психлікарні висвітлені у вже згаданих вище публікація О. Петренко та Г. Грінченко. Так, О. Петренко зазначає, що у Чернігівській психіатричній лікарні вбивства пацієнтів розпочалися 24 жовтня 1941 р. Спочатку страчували важкохворих, які були непридатні до фізичної праці. Як засвідчують німецькі документи, все було обставлено таким чином, що нібито «виконували прохання керівника психіатричної лікарні щодо ліквідації 270 невиліковних хворих [...]» (Петренко, 2020, с. 99, 97). Г. Грінченко наводить навіть факт порятунку пацієнта, єврея за національністю: «У Чернігівській лікарні, за свідченням Павла Шалобуди, під час посадки до машини «один з хворих почав говорити по-німецьки, після чого німці його звільнили і він залишився живим» (Грінченко, 2020, с. 215).

Важливим, із позиції уже історичної політики, є також те, що тема знищення людей із психічними/ментальними хворобами нацистськими окупантами, поступово перетворюється на предмет і студентських наукових зацікавлень. У продовж останніх років в українських вишах було написано та успішно захищено ряд дипломних робіт, які присвячені певним аспектам вказаної тематики (Кравчук, 2020; Білецька, 2023).

Висновки. Проведений узагальнений історіографічно-джерельний огляд із мартирологічними елементами безперечно не є вичерпним у плані огляду досліджень цієї тематики та визначення кількості жертв. Проте, на нашу думку, він засвідчує той факт, що дана наукова проблематика нині аж ніяк не перебуває на дослідницькому маргінесі вітчизняної історичної науки. Саме завдяки такого роду тематичним дослідженням формування історичної пам'яті українського соціуму матиме менш виражену дискретність і «провали».

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакції журналу та рецензентам за їх конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до публікації.

Фінансування. Фінансовано Європейським Союзом. Однак погляди та висловлені думки належать лише авторам та не обов'язково

відображають погляди Європейського Союзу чи Erasmus+ Програми ЄС для освіти, навчання, молоді та спорту. Ані Європейський Союз, ані орган, що надає дозвіл, не можуть нести за них відповідальності.

Джерела та література

Базовий історичний наратив Меморіального центру Голокосту Бабин Яр (2018) / Авт. кол.: К. Беркгоф (гол.), А. Абакунова, В. Гриневич та ін. Київ, 286 с. URL:

<https://babynyar.org/storage/main/a/7/9f/a79f5d1b95d299fa377952d1c4b88297081d938c50781072bb3f8cb3f381dbc2.pdf>

(Accessed 28 March 2024).

Білецька, Є. (2023). “Програма Т-4”: нацистське бачення, перебіг, пам’ять. Кваліфікаційна (дипломна) робота освітнього рівня «магістр». Київ, 64 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Biletska_Yelyzaveta/Prohrama_T-4_natsystske_bachennia_perebih_pamiat.pdf?PHPSESSID=h4qpiqngcfbtasd0u1h6rqpj4

(Accessed 29 March 2024).

Венгер, А. (2020). Головний обвинувачуваний: діяльність Мойсея Танцюри у світлі матеріалів архівно-слідчої справи № 74159 ФП. *Україна модерна*. Число 28. С. 313–361. URL:

<https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x>
(Accessed 18 March 2024).

Венгер, А., Грінченко, Г. (2016). Масове знищення пацієнтів Ігреської психіатричної лікарні впродовж 1941–1943 рр.: цифри, люди, долі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Вип. 23. С. 60–69.

Венгер, А., Грінченко, Г. (2017). Непотрібні люди. Знищення пацієнтів Ігреської психіатричної лікарні у 1941–43 рр. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. URL: <https://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people> (Accessed 22 March 2024).

Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 74159. Т. 1. 287 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 74159. Т. 2. 238 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 74159. Т. 3. 104 арк.

Грінченко, Г. (2020). Архівно-слідчі справи про масове знищення пацієнтів психіатричних лікарень окупованої України: розслідування злочину та історичне джерело. *Україна модерна*. 2020. Число 28. С. 189–237. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 19 March 2024).

Грінченко, Г., Петренко, О. (2020). Непотрібні люди, замовчаний злочин: джерела та дослідження про масові вбивства пацієнтів психіатричних лікарень, інтернатів для хворих дітей та будинків інвалідів України часів нацистської окупації. *Україна модерна*. 2020. Число 28. С. 9–29. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 19 March 2024).

Денко, А., Мілявський, В., Насонов, С. (1993). Нариси історії Полтавської обласної психіатричної лікарні (1803–1993 рр.). Полтава: Б. в., 60 с. [російською мовою].

Кравчук, Т. (2020). Психіатричні лікувальні заклади СРСР наприкінці 20-х рр. – початку 50-х рр. XX ст. (на матеріалах України). Дипломна робота ступеня вищої освіти «бакалавр». Вінниця, 80 с. URL: <https://library.vspu.net/jspui/bitstream/123456789/6015/1/Kravchuk%20T.pdf> (Accessed 30 March 2024).

Лікарня для душі – сторінка з історії Ігрени. (2023). URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/istoriyi_Ihreni (Accessed 29 March 2024).

Мельничук, О. (2018). Вінницька психіатрична лікарня в часи нацистської окупації (1941–1944). *Матеріали X Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 16-17 листопада)*. Житомир: Полісся, С. 111–115.

Мельничук, О. (2018). Знищення душевнохворих 4-ї радянської психіатричної лікарні м. Вінниці в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 26. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., С. 179–191. URL: <https://library.vspu.net/jspui/bitstream/123456789/7973/1/198.pdf> (Accessed 19 March 2024).

Окупанти розстріляли 585 пацієнтів психлікарні. (2023). *Gazeta.ua*. URL: https://gazeta.ua/articles/regions/_okupanti-rozstrilyali-585-paciyentiv-psihliкарni/1057436 (Accessed 27 March 2024).

Патриляк, І. (2021), 16 листопада. Вільні для Бога, гідкі для нації. *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/vilni-dlia-boga-gidki-dlia-natsi> (Accessed 25 March 2024).

Петренко, О. (2020). Масові вбивства єврейських пацієнтів психіатричних клінік за часів нацистської окупації. *Україна модерна*. Число 28. С. 86–109. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 22 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2011). Психіатрія за нацизму: насильницька стерилізація душевнохворих та інших осіб. Повідомлення 2. *Психічне здоров'я*. Вип. 1. С. 54–62. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper397.htm> [російською мовою] (Accessed 18 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2011). Психіатрія за нацизму: проведення «Акції Т-4» з активною участю психіатрів. Повідомлення 3. *Психічне здоров'я*. Вип. 2. С. 53–63. URL: <https://web.archive.org/web/20130113063141/http://www.psychiatry.ua/articles/paper398.htm> [російською мовою] (Accessed 19 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2012). Психіатрія за нацизму: розстріл німецькими окупантами пацієнтів Сабурової дачі. Повідомлення 8. *Психічне здоров'я*. Вип. 4. С. 109–115. URL: https://www.nuozu.edu.ua/zagruzka/GPZ2012_4.pdf#page=111 [російською мовою] (Accessed 21 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2012). Психіатрія за нацизму: наслідки дегуманізації психіатричної практики на тимчасово окупованих територіях СРСР. Повідомлення 7. *Психічне здоров'я*. Вип. 2. С. 77–89. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper410.htm> [російською мовою] (Accessed 22 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2012). Психіатрія під час нацизму: вбивства душевнохворих на тимчасово окупованих територіях СРСР. Повідомлення 6. *Психічне здоров'я*. Вип. 1. С. 88–92. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper409.htm> [російською мовою] (Accessed 20 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2013). Психіатрія за нацизму: про історію встановлення пам'ятних знаків разстріляним пацієнтам Сабурової дачі. Повідомлення 9. *Психічне здоров'я*. Вип. № 2. С. 115–118. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper420.htm> [російською мовою] (Accessed 24 March 2024).

Радянська Україна в роки Великої вітчизняної війни 1941–1945. Документи та матеріали. (1980). В 3-х т. Т. II: Українська СРР у період докорінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (19 листопада 1942 р. – кінець 1943 р.). Упор.: В. Н. Немятий (керів.), К. М. Архипенко, Н. А. Буцко, та ін. Київ: Наукова думка, 520 с. [російською мовою].

Руккас, А. (2020). Трагедія Горіхової діброви. Як нацисти розстрілювали душевнохворих у Києві. *Історична правда*. 29 жовтня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/29/158369/> (Accessed 24 March 2024).

Скрипник, В. (2008). Вінницька трагедія: хворих «лікували»... миш'яком і ціаністим калієм. *Голос України*. 2008. 15 лютого. URL: <http://www.golos.com.ua/article/193749> (Accessed 21 March 2024).

Тваринський, В. (1994). Відлуння Бабиного Яру, або в чому звинувачувались працівники Павливської психіатричної лікарні. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1. С. 65–70. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tvarynskyi_Volodymyr/Vidlunnia_Babynoho_Yaru_abo_V_chomu_zvynuvachувалys_pratsivnyky_Pavlivskoi_psykhiatrychnoi_likarni.pdf (Accessed 29 March 2024).

Титаренко, Д. (2020). Злочин і (не)покарання: німецькі суди у справі знищення пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні. *Україна модерна*. Число 28. С. 238–254. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 27 March 2024).

Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у двох книгах (2010). Ред. колегія : В. А. Смолій (гол. колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. Кн. 1. О. Є. Лисенко, В. В. Стецкевич, А. Айсфельд та ін. Київ: Наукова думка, 734 с.

Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у двох книгах (2011). Ред. колегія : В. А. Смолій (гол. колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. Кн. 2. О. Є. Лисенко, Т. В. Вронська, Т. С. Першина та ін. Київ: Наукова думка, 943 с.

References

Bazovyiistorychnyi naratyv Memorialnoho tsentru Holokostu Babyn Yar (2018) / Avt. kol.: K. Berkhof (hol.), A. Abakunova, V. Hrynevych ta in. Kyiv, 286 s. [in Ukrainian]. URL: <https://babynyar.org/storage/main/a7/9f/a79f5d1b95d299fa377952d1c4b88297081d938c50781072bb3f8cb3f381dbc2.pdf> (Accessed 28 March 2024).

Biletska, Ye. (2023). “Prohrama T-4”: natsystske bachennia, perebih, pamiat. Kvalifikatsiina (dyploмна) robota osvithnoho rivnia «mahistr». Kyiv, 64 s. [in Ukrainian].

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Biletska_Yelyzaveta/Prohrama_T-4_natsystske_bachennia_perebih_pamiat.pdf?PHPSESSID=h4qqiqngcf6tasd0u1h6rqpnj4 (Accessed 29 March 2024).

Venher, A. (2020). Holovnyi obvynuvachuvanyi: diialnist Moiseia Tantsiury u svitli materialiv arkhivno-slidchoi spravy № 74159 FP. Ukraina moderna. Chyslo 28. S. 313–361. [in Ukrainian]. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 18 March 2024).

Venher, A., Hrinchenko, H. (2016). Masove znyshchennia patsientiv Ihrenskoi psykhiatrychnoi likarni vprodovzh 1941–1943 rr.: tsyfry, liudy, doli. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky». Vyp. 23. S. 60–69. [in Ukrainian].

Venher, A., Hrinchenko, H. (2017). Nepotribni liudy. Znyshchennia patsientiv Ihrenskoi psykhiatrychnoi likarni u 1941–43 rr. Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys. [in Ukrainian]. URL: <https://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people> (Accessed 22 March 2024).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. F. 6. Spr. 74159. T. 1. 287 ark. [in Russian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. F. 6. Spr. 74159. T. 2. 238 ark. [in Russian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. F. 6. Spr. 74159. T. 3. 104 ark. [in Russian].

Hrinchenko, H. (2020). Arkhivno-slidchi spravy pro masove znyshchennia patsientiv psykhiiatrychnykh likaren okupovanoi Ukrainy: rozsliduvannia zlochynu ta istorychne dzherelo. Ukraina moderna. 2020. Chyslo 28. S. 189–237. [in Ukrainian]. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 19 March 2024).

Hrinchenko, H., Petrenko, O. (2020). Nepotribni liudy, zamovchanyi zlochin: dzherela ta doslidzhennia pro masovi vbyvstva patsientiv psykhiiatrychnykh likaren, internativ dlia khvorykh ditei ta budynkiv invalidiv Ukrainy chasiv natsystskoï okupatsii. Ukraina moderna. 2020. Chyslo 28. S. 9–29. [in Ukrainian]. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 19 March 2024).

Deneko, A., Miliavskiy, V., Nasonov, S. (1993). Narisy istorii Poltavskoi oblasnoi psykhiatrychnoi likarni (1803–1993 rr.). Poltava: B. v., 60 s. [in Russian].

Kravchuk, T. (2020). Psykhiatrychni likuvalni zaklady SRSR naprykinti 20-kh rr. – pochatku 50-kh rr. KhKh st. (na materialakh Ukrainy). Dyploмна robota stupenia vyshchoi osvity «bakalavr». Vinnytsia, 80 s. [in Ukrainian]. URL: <https://library.vspu.net/jspui/bitstream/123456789/6015/1/Kravchuk%20T.pdf> (Accessed 30 March 2024).

Likarnia dlia dushi – storinka z istorii Ihreni. (2023). [in Ukrainian]. URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/istoriyi_Ihreni (Accessed 29 March 2024).

Melnychuk, O. (2018). Vinnytska psykhiatrychna likarnia v chasy natsystskoï okupatsii (1941–1944). Materialy Kh Volynskoi Vseukrainskoi istoryko-kraieznavchoi

konferentsii (Zhytomyr, 16-17 lystopada). Zhytomyr: Polissia, S. 111–115. [in Ukrainian].

Melnychuk, O. (2018). Znyshchennia dushevnokhvorykh 4-yi radianskoï psykhiatrychnoi likarni m. Vinnytsi v roky natsyystskoï okupatsii (1941–1944 rr.). Naukovi zapysky VDPU im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istorii. Vyp. 26. Vinnytsia: FOP Korzun D. Yu., S. 179–191. [in Ukrainian]. URL: <https://library.vspu.net/jspui/bitstream/123456789/7973/1/198.pdf> (Accessed 19 March 2024).

Okupanty rozstrilyaly 585 patsientiv psykhlikarni. (2023). Gazeta.ua. [in Ukrainian]. URL: https://gazeta.ua/articles/regions/_okupanti-rozstrilyali-585-paciyentiv-psihlikarni/1057436 (Accessed 27 March 2024).

Patryliak, I. (2021), 16 lystopada. Vilni dlia Boha, hydki dlia natsi. Lokalna istoriia. [in Ukrainian]. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/vilni-dlia-boga-gidki-dlia-natsi> (Accessed 25 March 2024).

Petrenko, O. (2020). Masovi vbyvstva yevreiskykh patsientiv psykhiiatrychnykh klinik za chasiv natsyystskoï okupatsii. Ukraina moderna. Chyslo 28. S. 86–109. [in Ukrainian]. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 22 March 2024).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2011). Psykhiiatriia za natsyzmu: nasylnytska sterylizatsiia dushevnokhvorykh ta inshykh osib. Povidomlennia 2. Psykhichne zdorovia. Vyp. 1. S. 54–62. [in Russian]. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper397.htm> (Accessed 18 March 2024).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2011). Psykhiiatriia za natsyzmu: provedennia «Aktsii T-4» z aktyvnoiu uchastiu psykhiiatriv. Povidomlennia 3. Psykhichne zdorovia. Vyp 2. S. 53–63. [in Russian]. URL: <https://web.archive.org/web/20130113063141/http://www.psychiatry.ua/articles/paper398.htm> (Accessed 19 March 2024).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2012). Psykhiiatriia za natsyzmu: razstril nimetskymy okupantamy patsientiv Saburovoi dachi. Povidomlennia 8. Psykhichne zdorovia. Vyp 4. S. 109–115. [in Russian]. URL: https://www.nuozu.edu.ua/zagruzka/GPZ2012_4.pdf#page=111 (Accessed 21 March 2024).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2012). Psykhiiatriia za natsyzmu: naslidky dehumanizatsii psykhiiatrychnoi praktyky na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh SRSR. Povidomlennia 7. Psykhichne zdorovia. Vyp 2. S. 77–89. [in Russian]. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper410.htm> (Accessed 22 March 2024).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2012). Psykhiiatriia pid chas natsyzmu: vbyvstva dushevnokhvorykh na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh SRSR. Povidomlennia 6. Psykhichne zdorovia. Vyp. 1. S. 88–92. [in Russian]. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper409.htm> (Accessed 20 March 2024).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2013). Psykhiiatriia za natsyzmu: pro istoriiu vstanovlennia pamiatnykh znakov razstrilianym patsientam Saburovoi dachi. Povidomlennia 9. Psykhichne zdorovia. Vyp. № 2. S. 115–118. [in Russian]. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper420.htm> (Accessed 24 March 2024).

Radianska Ukraina v roky Velykoi vitchyznianoï viiny 1941–1945. Dokumenty ta materialy. (1980). V 3-kh t. T. II: Ukrainska SRR u period dokorinnoho perelomu v khodi Velykoi Vitchyznianoï viiny (19 lystopada 1942 r. – kinets 1943 r.). Upor.: V. N. Nemiati (keriv.), K. M. Arkhypenko, N. A. Butsko, ta in. Kyiv: Naukova dumka, 520 s. [in Russian].

Rukkas, A. (2020). Trahediia Horikhovoi dibrovny. Yak natsysty rozstriliuvaly dushevnokhvorykh u Kyievi. Istorychna pravda. 29 zhovtnia. [in Ukrainian]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/29/158369/> (Accessed 24 March 2024).

Skrypnyk, V. (2008). Vinnytska trahediia: khvorykh «likuvaly»... myshiakom i tsianistym kaliem. Holos Ukrainy. 2008. 15 liutoho. [in Ukrainian]. URL: <http://www.golos.com.ua/article/193749> (Accessed 21 March 2024).

Tvarynskyi, V. (1994). Vidlunnia Babynoho Yaru, abo v chomu zvyuvachuvalys pratsivnyky Pavlivskoi psykhiatrychnoi likarni. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. № 1. S. 65–70. [in Ukrainian]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tvarynskyi_Volodymyr/Vidlunnia_Babynoho_Yaru_abo_V_chomu_zvyuvachuvalys_pratsivnyky_Pavlivskoi_psykhiatrychnoi_likarni.pdf (Accessed 29 March 2024).

Tytarenko, D. (2020). Zlochyn i (ne)pokarannia: nimetski sudy u spravi znyschennia patsientiv Poltavskoi psykhiiatrychnoi likarni. Ukraina moderna. Chyso 28. S. 238–254. [in Ukrainian]. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 27 March 2024).

Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z KhKhI stolittia. Istorychni narysy u dvokh knykh (2010). Red. kolehiia : V. A. Smolii (hol. kolehii), H. V. Boriak, Yu. A. Levenets ta in. Kn. 1. O. Ye. Lysenko, V. V. Stetskevych, A. Aisfeld ta in. Kyiv: Naukova dumka, 734 s. [in Ukrainian].

Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z KhKhI stolittia. Istorychni narysy u dvokh knykh (2011). Red. kolehiia : V. A. Smolii (hol. kolehii), H. V. Boriak, Yu. A. Levenets ta in. Kn. 2. O. Ye. Lysenko, T. V. Vronska, T. S. Pershyna ta in. Kyiv: Naukova dumka, 943 s. [in Ukrainian].

Vengerska V., Kovalchuk I. "UNWORTHY LIFE" AND HISTORICAL MEMORY OF NAZI VICTIMS IN GERMANY AND UKRAINE: THEORY, HISTORIOGRAPHY, AND POLITICAL PRACTICES (PART II)

Abstract

The aim of this study is to provide a historiographical and source-based review of research on Nazi regime crimes during World War II in Ukraine, specifically concerning the murder of psychiatric hospital patients. This group of citizens had been dehumanized by the Nazi regime even before the war and fell under the category of "unworthy life". The objectives of the study also include analyzing the features of the suppression / "forgetting" of these "uncomfortable" historical events over a prolonged post-war period, as well as the reasons for their "return" and representation in contemporary Ukrainian historiography.

Methodology. *The methodological approaches employed in the preparation of this article include historiographical-source analysis, memory studies methods, comparative research techniques, and the history of science.*

Scientific novelty.

The scientific novelty lies in the comprehensive historiographical and source-based review of the issue of Nazi regime victims whose lives were deemed "unworthy" and the representation of this topic in historical memory and commemorative practices in modern Ukraine.

Conclusions. *The generalized historiographical and source-based review with martyrological elements presented in this article is undoubtedly not exhaustive in terms of the studies conducted on this topic or the determination of the number of victims. However, in our opinion, it demonstrates that this scientific problem is no longer marginalized within the field of domestic historical research. Such thematic studies contribute to reducing the gaps and discontinuities in the formation of historical memory within Ukrainian society.*

Keywords: *World War II, Nazism, historical memory, historical policy, memorial space, Ukraine, Germany, euthanasia.*

This article was written as part of the project "European Integration and Ukraine: Historical Memory and Migration Challenges" under the Erasmus+ Jean Monnet Module program and consists of two parts. For Part I, see: Intermarum: History, Politics, Culture. 2024. Issue 14. pp. 92–110.

Węherska W., Kowalczyk I. „ŻYCIE NIEGODNE” I PAMIĘĆ HISTORYCZNA OFIAR NAZIZMU W NIEMCZECH I UKRAINIE: TEORIA, HISTORIOGRAFIA I PRAKTYKI POLITYCZNE

Streszczenie

Celem pracy jest przegląd historiograficzny i źródłowy badań nad problematyką zbrodni reżimu nazistowskiego podczas II wojny światowej na terytorium Ukrainy, związanych z mordami na pacjentach szpitali psychiatrycznych. To właśnie ta kategoria obywateli została odczłowieczona przez reżim nazistowski jeszcze przed wojną i objęta pojęciem „niegodnego życia”. Wśród zadań znajduje się także analiza specyfiki przemieszczania/„zapominania” „niewygodnych” kart historii na długi okres w czasie powojennym oraz przyczyn ich „powrotu” i prezentacji we współczesnej historiografii ukraińskiej. **Metodologia badań.** Wśród podejść metodologicznych zastosowanych przez autorów podczas przygotowywania artykułu znalazły się: badania historiograficzne i źródłowe, metody badania pamięci, badania porównawcze, historia nauki. **Nowość naukową** definiuje się w kompleksowym przeglądzie historiograficznym i źródłowym problematyki ofiar reżimu nazistowskiego, których życie nazwano „niegodnymi”, oraz ukazaniu tego tematu w pamięci historycznej i praktykach upamiętniających współczesnej Ukrainy. **Wnioski.** Uogólniony przegląd historiograficzny i źródłowy z elementami martyrologicznymi z pewnością nie jest wyczerpujący, jeśli chodzi o przegląd badań na ten temat i określenie liczby ofiar. Świadczy to jednak, naszym zdaniem, o tym, że ten problem naukowy nie jest obecnie hynajmniej na marginesie badań krajowych nauk historycznych. Dzięki tego rodzaju badaniom tematycznym kształtowanie się pamięci historycznej społeczeństwa ukraińskiego będzie charakteryzowało się mniej wyraźną dyskrecją i „pustkami”.

Słowa kluczowe: *II wojna światowa, nazizm, pamięć historyczna, polityka historyczna, przestrzeń pamięci, Ukraina, Niemcy, eutanazja*

Статтю надіслано до редколегії 16.09.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 08.10.2024 р.